

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА**

СУПРІГАН АНАСТАСІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 159.923.2:316.2

**ТРАНСФОРМАЦІЯ «Я-ОБРАЗУ» ОСОБИСТОСТІ В СКЛАДНИХ
ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ**

19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної роботи

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, лабораторія екологічної психології

Науковий керівник

доктор психологічних наук, професор **Швалб Юрій Михайлович**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедра соціальної роботи, професор

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Бохонкова Юлія Олександрівна**, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України, кафедра психології та соціології, завідувач (м. Сєвєродонецьк);

кандидат психологічних наук, **Абаніна Ганна Валентинівна**, Навчально-науковий інститут психології Університету економіки та права «КРОК», кафедра психології, доцент

Захист відбудеться «10» березня 2020 року о 13:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2

Автореферат розісланий «10» лютого 2020 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.М. Третяк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Існування особистості у складних життєвих обставинах є надзвичайно актуальною проблемою у нашому суспільстві, особливо в останні роки у зв'язку із значними змінами у соціальному, економічному та політичному просторі життєдіяльності людини. Складні життєві обставини є однією з форм життєвої кризи особистості, яка охоплює її внутрішнє «Я». Сучасні зарубіжні та вітчизняні дослідження в галузі психології особистості показують, що ставлення людини до свого «Я» це одна з центральних проблем самосвідомості особистості. Саме «Я-образ» є одним з тих компонентів, що може трансформуватись під впливом складних життєвих обставин.

На теоретико-методологічному рівні функціональна структура самосвідомості особистості розглядалась в контексті загальної проблеми онтогенезу особистості у роботах Б. Г. Ананьєва, Л. І. Божович, Л. С. Виготського, Г. С. Костюка, О. М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна; вивчалась проблема співвідношення свідомих і несвідомих компонентів в процесі розвитку самосвідомості особистості у наукових працях Е. Берна, Е. Еріксона, Ф. Перлза, З. Фрейда, К. Хорні, К. Г. Юнга; соціально-психологічні, історико-культурні та філософські аспекти самосвідомості розкриті у роботах І. С. Кона, Г. Келлі, Ч. Кулі, О. Р. Лурії, Дж. Міда, В. М. Мясіщева. Конкретизація самосвідомості через визначення систем «Я-концепції» особистості висвітлювалась у роботах М. Й. Боришевського, У. Джемса, І. С. Кона, С. Д. Максименка, Ю. М. Орлова, І. Д. Пасічника, П. Р. Чамати, Р. В. Каламаж, J. C. Turner, а через категорію «Я-образ» особистості розкрито у працях Г. О. Балла, Р. Бернса, А. В. Бояринцевої, О. О. Бодальова, М. Е. Колеснікова, М. І. Лісіної, С. Р. Пантілєєва, Ф. Перлза, А. А. Реана, К. Роджерса, М. Розенберга, В. Б. Свена, С. Стілла, В. В. Століна, І. І. Чеснокової. Теоретична парадигма класифікації самосвідомості через узагальнення видів «Я-образів» була представлена в роботах У. Джемса, В. І. Козієва, М. І. Лісіной, К. Роджерса, М. Розенберга, Ш. Самюеля, T. F. Cash, S. Fisher.

Проблемі впливу складних життєвих обставин на особистість присвячені наукові праці О. Ф. Бондаренко, Л. В. Вольнової, Р. Лазаруса, К. Муздибаєва, Н. І. Наєнко, Н. Г. Осухової, О. П. Саннікової, Т. М. Титаренко, О. Т. Шевченко, Б. Я. Шведіна, Ю. М. Швалба; особливості переживання особистістю життєвої кризи та кризових ситуацій (О. Ф. Бондаренко, Є. О. Варбан, Ф. Ю. Василюк, О. Л. Вернік, О. О. Вовчик-Блакитна, Л. В. Вольнова, О. П. Саннікова, Т. М. Титаренко); взаємозв'язок складних (кризових) життєвих обставин зі зміною структурних компонентів особистості (Г. О. Балл, Н. Д. Володарська, Д. О. Леонтьєв, Н. В. Чепелєва, С. Д. Максименко, Ю. М. Швалб)

Проте розгляд психологічних особливостей трансформації «Я-образу» під впливом складних життєвих обставин на особистість поки не виступав предметом самостійних психологічних досліджень. Тому, незважаючи на

велику кількість праць, спрямованих на вивчення феномену «Я-образу» та особливостей складних життєвих обставин, проблема залишається недостатньо розробленою.

Таким чином, тема дисертаційного дослідження зумовлена соціальною, і науковою значущістю проблеми. Вивчення особливостей процесу трансформації має не тільки теоретичне, але й практичне значення, оскільки може бути використане для створення технологій та практик роботи із особистістю в складних життєвих обставинах. Отже, актуальність означеної проблематики, її недостатня теоретична та практична розробленість зумовили вибір теми дослідження **«Трансформація «Я-образу» особистості в складних життєвих обставинах»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження є складовою теми лабораторії екологічної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України «Особистісні детермінанти еколого-орієнтованої життєдіяльності» (0116U004810), «Еколого-психологічні детермінанти суб'єктивного благополуччя особистості» (0119U002171). Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 2 від 27.02.2014 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 873 від 28.05.2019 р.)

Об'єкт дослідження – динамічні характеристики зміни «Я-образу» особистості.

Предмет дослідження – соціально-психологічні особливості трансформації «Я-образу» особистості в складних життєвих обставинах.

Мета дослідження – визначити особливості впливу складних життєвих обставин на трансформацію структурних компонентів «Я-образу» особистості та розробити на цій підставі технологію психологічної допомоги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Для досягнення вказаної мети було визначено такі **завдання**:

1. Проаналізувати основні теоретичні підходи щодо вивчення проблеми «Я-образу» особистості та його структурних компонентів.

2. Визначити провідні соціально-психологічних чинників виникнення складних життєвих обставин в структурі життєдіяльності особистості.

3. Дослідити особливості трансформації структурних компонентів «Я-образу» особистості в різних типах складних життєвих обставинах.

4. Розробити та апробувати технологію роботи із особами, які переживають складні життєві обставини, з використанням індивідуальних та групових форм роботи.

Теоретико-методологічною основою дослідження є системний та діяльнісний підхід у психології (Л. С. Виготський, В. В. Давидов, О. М. Леонт'єв, О. Р. Лурія, С. Л. Рубінштейн, В. Д. Шадріков); загально теоретичні основи психології особистості (Г. О. Балл, І. С. Кон, С. Д. Максименко, М. І. Пірен, О. В. Рудоміно-Дусятська, Т. М. Титаренко,

З. Фройд, К. Г. Юнг); концепції та підходи щодо визначення «Я-образу» та його структурних компонентів (Р. Бернс, У. Джемс, І. С. Кон, М. І. Лісіна, В. В. Столін, І. І. Чеснокова). Теоретичні підходи щодо структури способу життя та життєдіяльності особистості (О. Ф. Бондаренко, Ю. О. Бохонкова, Ф. Ю. Василюк, Н. В. Чепелева), психологічні моделі складних життєвих обставин (І. О. Черезова, Ю. М. Швалб); методологія та технології допомоги особистості у складних життєвих обставинах (Г. В. Абаніна, В. М. Синишина, Л. В. Тищенко, С. М. Хоружий, Т. С. Яценко).

Методи дослідження. Для реалізації поставлених у роботі завдань розроблено програму дослідження, що передбачала використання таких методів: *теоретичні* – теоретичний аналіз та систематизація наукових концепцій з теми дослідження на базі літератури з соціальної психології, психології особистості та психології соціальної роботи, порівняння, узагальнення теоретичних та експериментальних розробок досліджуваної проблеми, представлених у психологічній літературі; *емпіричні* – методика М. Куна «Хто Я?», тест-опитувальник самостворення С. Р. Пантілеєва для визначення когнітивної складової «Я-образу», методика вимірювання самооцінки Дембо-Рубінштейн, методика діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка для виявлення емоційно-оцінної складової «Я-образу»; методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда та методика Т. Лірі для вимірювання поведінкової складової «Я-образу» у міжособових взаємодіях; *статистичні* – обробка даних відбувалася з використанням інструментарію параметричної і непараметричної статистики. Серед застосованих методів – перевірка статистичних гіпотез (критерії Стюдента, Мана-Уїтні, Краскела-Уоліса); однофакторний дисперсійний аналіз та його непараметричний аналог (ANOVA, критерій Вілкоксона); кореляційний і факторний аналіз. Статистичний аналіз застосовувався поряд з якісним та інтерпретацією отриманих результатів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше

- визначено, що зміни у структурі життєвої ситуації визначається суб'єктом як «складні життєві обставини» тільки тоді, коли порушується усталений спосіб життєдіяльності, унеможлиблюється вирішення поточних задач організації та забезпечення життя, а невизначеність ситуації перевищує індивідуальні можливості прогнозування та адаптації до змін;

- виявлено чотири типи провідних соціально-психологічних чинників виникнення складних життєвих обставин: несподівана втрата звичного місця в структурі соціальних діяльностей та відносин; різка зміна соціального статусу; втрата значущих близьких людей; різка зміна (погіршення) власного тілесного та психофізіологічного статусу;

- показано, що виникнення складних життєвих обставин призводить до системної трансформації базових когнітивних конструктів світосприйняття, а саме: образу ситуації; образу інших людей; та образу «Я» особистості;

- встановлено, що образ ситуації трансформується у напрямку посилення негативних оцінних ставлень до світу; в образі інших посилюються ознаки ворожості, агресивності, приниження та обезцінювання; в образі «Я» відбувається значне спрощення його структури через суттєве зменшення ознак самоприйняття та виникнення негативних самовизначень і самозвинувачення;

- доведено, що провідна соціально-психологічна характеристика негативного зовнішнього чинника у структурі складних життєвих обставин призводить до змінювання переважно одного з базових компонентів «Я-образу» особистості: когнітивного, емоційно-оцінного чи поведінкового;

- розроблено та апробовано комплексну психокорекційну програму для осіб, що потрапили в складні життєві обставини для відновлення позитивного «Я-образу», яка спрямована на покращення самоприйняття особистості та утворення стійкого уявлення про себе як суб'єкта власного життя.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні наукових уявлень про чинники та динаміку змінювання «Я-образу» особистості та його структурних компонентів, а також визначенні найбільш поширених типів складних життєвих обставин, за ознакою провідного фактора руйнації усталеного способу життя.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання при розробці спеціалістами психологічних та соціальних служб тренінгів та корекційних програм, спрямованих на надання соціально-психологічної допомоги особам, що потрапили у складні життєві обставини. Зокрема, наша програма роботи застосовувалась у психодіагностичній та психокорекційній діяльності практичних психологів кризових центрів, навчальних закладів. Матеріали дослідження можуть бути використані психологами в процесі консультативної, тренінгової та психотерапевтичної роботи для допомоги людям у кризових ситуаціях, при роботі з негативними переживаннями стосовно власної особистості. Основні положення дослідження можуть бути використані в процесі розробки та викладання навчальних курсів «Соціальна психологія», «Психологія кризи», «Психологічне консультування», «Психологічна служба», «Практикум з психології», «Психологія соціальної роботи».

Матеріали дисертаційного дослідження **впроваджено** у роботу психологічної служби Маріупольського державного університету впродовж 2016-2017 років (довідка № 01-24/483 від 11.04.2019); у процес роботи ГО «Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравмуючих подій відокремлений підрозділ у Донецькій області» впродовж 2017-2018 років (довідка № 24 від 08.04.2019); у роботу приморського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Маріупольської міської ради (довідка № 43.5-65441-43.5.1 від 28.10.2019).

Надійність і вірогідність отриманих наукових результатів забезпечується теоретико-методологічним обґрунтуванням вихідних положень дослідження, різнобічним теоретичним аналізом проблеми, цілісною

організацією дослідження, поєднанням математичних методів обробки експериментальних даних із їхнім якісним психологічним аналізом, репрезентативністю вибірки.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження було апробовано на наступних наукових конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «Якість життя: потенціал і перспективи психологічної науки і практики» (30 листопада 2013 р., м. Донецьк), Підсумкова науково-практична конференція викладачів МДУ «Актуальні проблеми науки та освіти» (10 січня 2014 р., м. Маріуполь), II Міжнародна наукова конференція «Міждисциплінарні проблеми соціальної роботи: психологічні, соціологічні, правові аспекти» (28 лютого – 1 березня 2014 р., м. Київ), Міжнародна науково-практична конференція «Моделювання і проектування особистості студента» (30 вересня – 2 жовтня 2014 р., м. Миколаїв), Підсумкова науково-практична конференція викладачів МДУ «Актуальні проблеми науки та освіти» (30 січня 2015 р., м. Маріуполь), Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та молодих учених (16 жовтня 2015 р., м. Маріуполь), II Міжнародна науково-практична конференції «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід» (23-24 жовтня 2015 р., м. Харків), Підсумкова науково-практична конференція викладачів МДУ «Актуальні проблеми науки та освіти» (1 лютого 2016 р., м. Маріуполь), I Всеукраїнська Інтернет (он-лайн) конференція для студентів, аспірантів та молодих учених (28 жовтня 2016 р., м. Маріуполь), Всеукраїнська науково-практична конференція «Соціалізація особистості: теорія та практика» (24 листопада 2016 р., м. Дніпро), Підсумкова науково-практична конференція викладачів МДУ «Актуальні проблеми науки та освіти» (02 лютого, 2017 р., м. Маріуполь), XII Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми екологічної психології: Життєдіяльність особистості в умовах сучасного міста» (12-13 травня 2017 р., Київ-Маріуполь), Підсумкова науково - практична конференція викладачів МДУ «Актуальні проблеми науки та освіти», (лютий 2018 р., м. Маріуполь), IV Міжнародна науково-практична конференція з соціальної роботи «Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології» (15-16 березня 2018 р., м. Київ), XIV Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми екологічної психології: Життєвесередовище особистості у психологічному вимірі» (18-19 травня 2018 р., м. Київ), Підсумкова науково - практична конференція викладачів МДУ «Актуальні проблеми науки та освіти» (лютий 2019 р., м. Маріуполь), II Всеукраїнська Інтернет (он-лайн) конференції для студентів, аспірантів та молодих учених «Науково-прикладні аспекти сучасної психології в ситуації соціальних змін» (березень 2019 р., м. Маріуполь), XIV Міжнародна науково-практична конференція «Екологічна парадигма сучасного образу життя і світу. Сучасні проблеми екологічної психології: життєве середовище особистості у психологічному вимірі» (17-18 травня 2019 р., м. Харків)

Публікації. Зміст та результати дисертаційної роботи відображені у 19 публікаціях, серед них 5 статей у наукових фахових виданнях, включених до списку, затвердженого МОН України, 1 стаття у науковому виданні, що входить до наукометричної бази Index Copernicus, 13 – тез у матеріалах конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 185 найменувань (з них 16 джерел іноземною мовою) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 255 сторінок, основна частина складає 175 сторінок. Дисертація містить 35 таблиць та 19 рисунків, які займають 23 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено його об'єкт і предмет, сформувано мету, викладено завдання та теоретико-методологічні основи. Висвітлено наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, наведено дані про апробацію отриманих результатів, а також впровадження їх у практику, структуру дисертації.

У першому розділі роботи – «Особливості «Я-образу» особистості в складних життєвих обставинах» здійснено теоретичний аналіз концепцій та теорій зарубіжних і українських науковців з проблеми «Я-образу» та його структурних компонентів у особистості, розкрито поняття складних життєвих обставин як умови життєдіяльності особистості.

Необхідність дослідження і опису глибинних психологічних структур і процесів особистості призвела до диференціювання понять «Я» і «Свідомість», а їх наступна інтеграція відбувалася через використання таких понять, як «самосвідомість», «самооцінка», «Я-концепція», «Я-образ», «картина Я», «уявлення про себе» тощо. Всі теорії в дослідженнях «Я» розподіляються на структуралістичні й функціональні. До першої групи відносяться ті теорії, які розглядають «Я» як структуру, що виконує певні функції (А. В. Петровський, Г. Є. Залеський). До другої – дослідження «Я» як частини психічного досвіду (У. Джемс, Ч. Х. Кулі, Дж. Г. Мід). Серед психологів українського психологічного простору, які займаються розробкою теоретичних моделей функціонування тих чи інших аспектів самосвідомості особистості, зокрема «Я-образу» є С. Д. Максименко, Г. О. Балл, М. Й. Боришевський, І. С. Булах, Н. Ю. Максимова, Ю. М. Швалб, Н. В. Чепелева, В. В. Москаленко, В. Л. Зливков.

Самосвідомість може структуруватись за різними підставами, але на сьогоднішній загальноприйнятій є розрізнення в самосвідомості конструктів «Я-концепції» та «Я-образу». Отже, «Я-концепція» переважним чином трактується як сукупність уявлень людини про себе як про особистість, професіонала, лідера і члена суспільства в цілому, який чинить психологічний вплив не тільки на себе, а й на тих, що оточують (О. М. Васильченко, А. В. Пушкар). В цих дослідженнях було показано, що «Я-концепція» є максимально стійкою (статичною) частиною особистості, яка підлягає змінам, але в специфічних умовах.

Специфіку «Я-образу» вбачають в тому, що це – сукупність усвідомлюваних характеристик, яка допомагає людині описувати себе як індивідуальність, що володіє певними психологічними властивостями. «Я-образ» є більш динамічним, що фіксує зміст предметного наповнення «Я-тілесного», «Я-соціального», «Я-реального», «Я-ідеального» та інше. Ми будемо працювати саме з конструктом «Я-образ» як з найбільш динамічною частиною самосвідомості, яка більш пов'язана з ситуаційними змінами життя особистості.

В структурі «Я-образу» більшість дослідників виділяють безліч образів – найбільша диференціація запропонована американським психологом М. Розенбергом: «справжнє Я», «фактичне Я», «динамічне Я», «можливе або майбутнє Я», «ідеалізоване Я», також як і ряд «зображуваних Я». Розрізнення між «Я-реальним» і «Я-ідеальним» присутні в роботах З. Фрейда, К. Левіна, К. Роджерса. «Фізичне Я», «соціальне Я» і «духовне Я» зустрічається у роботах У. Джемса, Р. Бернса.

«Я-образ» як інтегративне установче утворення містить такі структурні компоненти: когнітивний, емоційно-оцінний, поведінковий які було розкрито у роботах О. Т. Соколової, Ф. Патакі. І при аналізі психологічної літератури було виявлено, що ці структурні компоненти є динамічними та рухомими і можуть змінюватися під впливом обставин.

Кожен з видів «Я-образу» може змінюватись під впливом різних чинників. В численних дослідженнях показано, що образ «Я-тілесне» або «Я-фізичне» трансформуються у зв'язку із фізіологічними та психологічними змінами пов'язаними із статевим дозріванням та під впливом вікового фактору, що трансформує уявлення про своє тіло і зовнішність (У. З. Мухіна, А. А. Налчаджян, Т. А. Нечитайло, Є. Т. Соколова, О. Ш. Тхостов, І. І. Чеснокова); під впливом вроджених або отриманих тілесних (косметичних) вад (Р. В. Моляко, А. О. Тиунова); при захворюванні (Ю. Д. Бойчук); при зміні способу життя (систематичне заняття спортом); при народженні дитини (Є. П. Яригіна) тощо. «Я-соціальне» може трансформуватись на підставі значної кількості соціальних чинників, пов'язаних із статусом особистості чи системою її соціальних зв'язків, наприклад, таких, як розлучення, втрата роботи, потрапляння у місця позбавлення волі, знаходження у спеціалізованих закладах тощо (О. В. Киричук, С. О. Тарасюк, В. А. Пушкар). Аналогічним чином у науковій літературі наявні дані про фактори змінювання таких видів Я-образу, як «Я-майбутнє», «Я-Ідеальне» і таке інше (І. В. Дубровіна, І. Ю. Зубкова, А. О. Реан, Л. М. Собчик)..

Таким чином, основними факторами зміни «Я-образу», як найбільш динамічної частини самосвідомості особистості є зміна соціального середовища, зміна соціального становища, зміна способу життя. Проте, такі зміни можуть носити як нормативний характер, так і виникати непередбачувано в житті особистості. Найбільш сильно впливають на зміну «Я-образу» особистості такі зміни, що оцінюються самим суб'єктом як «складні життєві обставини». Виникнення складних життєвих обставин супроводжується такими змінами у системі соціально-психологічних

взаємодій та комунікацій індивіда, що порушують звичний спосіб життя індивіда. Соціально-психологічна взаємодія визначається як засіб організації дій у спільній діяльності (Г. М. Андрєєва, О. В. Киричук, М. Н. Корнєв, А. Б. Коваленко, А. Г. Костинська) і саме при потраплянні у складні життєві обставини порушується або стає неможливою ефективна взаємодія та комунікація.

Поняття «обставини» фіксує те, що знаходиться за межами психічних функцій індивіда, але впливає на його поведінку або діяльність. Поняття обставин ми можемо розглядати або в середовищному підході (А. І. Артюхіна, В. Г. Воронцова, Т. В. Менг, С. Т. Шацький), або в діяльнісному (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтєв). У діяльнісному підході «обставини» є певною частиною життєвої ситуації індивіда, а «складні життєві обставини» – як особливий тип або структура життєвої ситуації. Але в будь-якому випадку розробка психологічної моделі складних життєвих обставин передбачає наявність загальної моделі ситуації як висхідної одиниці аналізу життєдіяльності особистості. За визначенням Ю. М. Швалба ситуацію треба розглядати як певну суб'єктивну організованість простору буття особистості, що встановлюється індивідом у діалогічній взаємодії із соціо-предметним середовищем через розуміння значення його елементів. За цією трактовкою складні життєві обставини виникають як непрогнозована дія нового зовнішнього чинника, стосовно якого у індивіда відсутні адекватні схеми розуміння та моделі поведінки.

Аналіз причин виникнення складних життєвих обставин показує, що сукупність зовнішніх факторів зміни життєдіяльності особистості може бути угруповано у наступні типи: розпад родини; порушення можливостей індивідуального функціонування; руйнування джерела життєзабезпечення; зміна загальної соціальної ситуації життя.

У другому розділі дисертаційної роботи «Особливості трансформації «Я-образу» особистості в складних життєвих обставинах» – описано вибірку дослідження, викладено процедуру дослідження, обґрунтовано вибір психодіагностичного інструментарію, описано кількісні і якісні результати статистичної обробки даних та їх інтерпретація.

Розроблена типологія складних життєвих обставин дає підстави для формування вибірки дослідження за чотирма групами, а саме: особи в ситуації розлучення; особи з тимчасовою інвалідністю; респонденти, що опинились в ситуації безробіття та вимушено переселенні.

Емпірична гіпотеза дослідження полягала в тому, що кожний тип складних життєвих обставин через дію провідного чинника буде по різному впливати на змінювання структурних компонентів «Я-образу», а саме на його когнітивну, емоційно-оцінну та поведінкову складові.

Для проведення емпіричного дослідження було сформовано вибірку, до якої увійшли 145 осіб, з них: особи з ситуацією розлучення з різним терміном події розлучення – 40 респондентів (25 жінок, 15 чоловіків, віком 23-40 років); особи, що мають тимчасову інвалідність (перелом руки або ноги,

передбачувана реабілітація 9-12 міс.) у кількості 35 осіб: з них 20 чоловіків, 15 жінок віком 38 до 50 років включно; особи в ситуації безробіття (звільнені у зв'язку із скороченням в організації або підприємств), 30 респондентів: з них 20 – жінок, 10 – чоловіків віком 35 до 50 років; переселенці з Донецької області – 40 респондентів, з них 25 осіб – жінки та 15 осіб – чоловіки, віком 30 до 50 років.

Програма емпіричної частини дослідження мала три блоки щодо діагностики структурних компонентів «Я-образу». *Перший блок*: діагностика когнітивної складової «Я-образу» за допомогою методики дослідження самовідношення (тест-опитувальник МІС С. Р. Пантелєєва) та методики М. Куна «Хто Я?». До *другого блоку* ми включили методи діагностики емоційно-оціночної складової, а саме методики вимірювання самооцінки Дембо-Рубінштейн та діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка. *Третій блок* – поведінковий, що включав методику діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда та методику Т. Лірі.

Аналіз даних здійснювався щодо чотирьох груп досліджуваних – відповідно структуруванню вибірки за типами складних життєвих обставин і вказаних блоків. Після чого проводилася процедура факторизації, результатом якої було складання компонентної структури конкретної групи. До аналізу було включено 17 показників п'яти вимірюваних нами емпіричних параметрів: 1. Самоставлення (самоповага, аутосимпатія, внутрішня нестабільність); 2. Самооцінка; 3. Психічні стани (фрустрованість, агресивність, тривожність і ригідність); 4. Соціально-психологічна дезадаптованість (дезадаптованість, неприйняття себе, неприйняття інших, емоційний дискомфорт, зовнішній локус-контроль, підпорядкованість, відомість і есканізм); 5. Взаємини з оточенням (домінування, дружність). Після опису особливостей кожної групи здійснювався їх порівняльний аналіз.

1. Група осіб, що перебуває у ситуації розлучення. Результати дослідження когнітивної складової «Я-образу» у даній групі показали, що високого рівня набувають значення показники «замкненості» (87,5%), «самоприв'язаності» (80%) і «внутрішнього конфлікту» (92,5%), а низького рівня значення показники «самоприйняття» (80%), «відображеного самоставлення» (77,5%) і «самоцінності» (77,5%). Структура «Я-образу» виявилась суттєво збідненою (із 20 запропонованих варіантів було визначено у середньому лише 8). При цьому було виявлено гендерні особливості, а саме у чоловіків цієї групи «самоповага» – 19,7%, у жінок цей показник – 13,6% і «аутосимпатія» виявилась у чоловіків – 18,5%, значно вища ніж в жінок цієї групи – 10,3%. У випадку «внутрішньої нестабільності» маємо зворотню ситуацію: 13,2% – у чоловіків, 17,2% – у жінок. Застосувавши Т-критерій ми отримали в усіх випадках статистично значимі відмінності на рівні значущості $p < 0,01$ ($T_{\text{самопов}} = 4,336$; $T_{\text{аутосим}} = 5,879$; $T_{\text{вн.нестаб.}} = -4,771$).

Варто відзначити чітку часову динаміку змінювання «Я-образу» у жінок цієї групи: на початковому етапі (від 6-ти до 12-ти міс. розлучення) жінки переважно або змінюють, або взагалі виключають ідентичність та образ

«Я-жінка» із самовизначень, а при більш тривалому періоді (5 – 7 років розлучення) та незмінній інтимно-особистісній ситуації, образ «Я-жінка» стає певною мірою незатребуваний. Це підтверджується тим, що вони включають в самовизначення лише образи функційної наповненості («Я-кухар», «Я-господиня», «Я-відповідальна особа», «Я-споживач» та інше). У чоловіків даної групи досліджуваних образ «Я-чоловік» в цілому залишається збереженим.

Емоційно-оцінний компонент. Середній показник самооцінки в чоловіків складає 77,1, а у жінок – 33,5 (Т-критерій становить 11,37, на рівні значущості $p < 0,01$). Причому середньоквадратичне відхилення в чоловіків – 8,1, а у жінок – 13,4, що свідчить про більш компактне розміщення значень самооцінки навколо середнього. Даний результат повністю узгоджується з наведеними вище даними самоствавлення. Тож можна відзначити, що фактор розлучення більш негативно впливає на самооцінку і самоствавлення досліджуваних жінок. Також ця вибірка має переважно високі значення за показниками тривожності, ригідності, фрустрованості та агресивності. Статистично значимі відмінності між чоловіками і жінками маємо щодо двох показників – агресивності, яка значимо вища в перших (16,7 проти 12,5; Т-критерій = 2,809; $p < 0,01$) та фрустрації, яка в них, навпаки, значимо нижча (11,5 проти 15,3; Т-критерій = -3,283; $p < 0,01$).

У поведінковій складовій «Я-образу» в розлучених найбільш вираженими виявилися «емоційний дискомфорт» (82,5%) та «дезадаптивність» (75%), що може бути інтерпретоване як дисгармонія в сфері особистого самоприйняття та прийняття рішення. Найсуттєвіше розрізняються між собою розлучені чоловіки і жінки за показником дезадаптивності (102,1 проти 164,4; Т-критерій = -6,679; $p < 0,01$).

В результаті процедури факторизації для даної групи дослідження отримали трикомпонентну структуру, яка описує 65,25% загальної дисперсії. Перші два фактори суттєво сильніші за третій. Вони описували 28,7%, 25,9%, проти 10,7% відповідно. При чому перший і третій характеризують негативну спрямованість осіб, що перебувають в розлученні, середній – позитивну. За вказаними характеристиками ми визначили їх як (1) «Неприймаюче дезадаптивний», (2) «Самоцінно-адаптивний» та (3) «Домінуючо-агресивний ригідний».

2. Група осіб з тимчасовою інвалідністю. У когнітивній складовій високими значеннями характеризуються показники «замкненості» (91,5% досліджуваних), «самоприв'язаності» (у 80%) та «внутрішнього конфлікту» (у 88,6 %); низькими – «самоприйняття» (80%) та «відображене самоствавлення» (74,3%). За усередненими інтегральними показниками самоствавлення найнижчим виявився показник «внутрішньої нестабільності» –10,71, тоді як інші два показники «самоповаги» і «аутосимпатії» виявилися однакового рівня – 15,49. Причому гендерні відмінності виявлено лише щодо «самоповаги», на рівні $p < 0,05$ (Т-критерій = -2,287). Таким чином виявлено, що в чоловіків з даної групи досліджуваних повага до себе знижується.

У групі осіб з тимчасовою інвалідністю, структура узагальненого «Я-образу» виявилася достатньо збіднілою – у середньому з 20 запропонованих «Я-образів» було визначено лише 7. При цьому відзначаємо наявні специфічні негативні конструкти, зокрема, «Я-інвалід», «Я-безпомічна(ний)», «Я-тягар», «Я-жалюгідна (-ний)», в окремих випадках навіть вказували - «Я-ніхто».

Емоційно-оцінний компонент у осіб з тимчасовою інвалідністю виражається у переважно низькому рівні самооцінки (в 74% досліджуваних). Разом з тим, було виявлено високі показники за рівнем тривожності – у 86% досліджуваних, фрустрації – у 73%, агресивності – у 83% та ригідності – у 86%. Відзначимо, що порівняно з попередньою групою, статистично значимі гендерні відмінності виявлено в інших двох показниках психічних станів – ригідності і тривожності. Обидва мають вищі прояви у жінок (16,5 проти 13,7; Т-критерій = -2,041; $p < 0,05$; та 15,1 проти 12,4; Т-критерій = -2,322; $p < 0,05$ відповідно).

В поведінковій складовій даної групи найбільш вираженими виявилися показники «дезадаптивності» – у 88%, «неприйняття інших» – у 83% та «емоційного дискомфорту» – у 83%. Серед гендерних особливостей соціально-психологічної адаптації осіб з тимчасовою інвалідністю нами виявлено лише одну значущу відмінність – неприйняття себе. В чоловіків він суттєво вищий (31,6 проти 25,0; Т-критерій = 2,358 на рівні $p < 0,05$).

В результаті процедури факторизації для групи осіб з тимчасовою інвалідністю також отримали трикомпонентну структуру, яка описує 54,31% загальної дисперсії. Тож вона виявилася суттєво слабшою за структуру у групі розлучених. При цьому сильнішим за інші виявився лише один компонент, який певною мірою схожий на останній компонент попередньої групи. Він отримав назву за домінуючими характеристиками (1) «Ригідно-тривожно-агресивний» (26,0%). Другий і третій фактори мають майже однакове навантаження – складають відповідно 14,3% й 14,0% загальної дисперсії. За домінуючими характеристиками вони отримали назви (2) «Фрустровано-домінуюче нестабільний» і (3) «Екстернально-недружній». Для даної групи досліджуваних відзначимо негативну спрямованість усіх виділених компонентів.

3. Група осіб у ситуації безробіття. Особливості *когнітивної складової* для даної групи характеризувалися: високими значеннями показників «самоприв'язаності» (у 73%), «внутрішнього конфлікту» (у 80%); низькими значеннями показників «самозвинувачення» (у 83%), «самоприйняття» (у 77%) та «самовпевненості» (у 77%). При цьому жодних статистично значимих гендерних відмінностей серед вказаних показників в даній групі виявлено не було. Структура «Я-образу» виявилася більш повною, ніж у попередніх двох групах досліджуваних (в середньому визначалося 14 з 20 запропонованих варіантів). При цьому, на відміну від попередніх груп, в неї була включена гендерна ідентичність.

Емоційно-оцінний компонент характеризується високими показниками за рівнем тривожності – у 93%, фрустрації – у 70%, агресивності – у 73% та

ригідності – у 77%. Статистично значимі гендерні відмінності у показниках психічних станів виявлено лише щодо ригідності (14,8 в жінок та 9,8 в чоловіків; Т-критерій = -2,934; $p < 0,01$ відповідно).

Поведінкова складова в даній групі найбільше виражена у «зовнішньому контролі (екстернальний локус контролю)» – в 90% досліджуваних, «дезадаптивності» – у 87%, «неприйнятті інших» – у 73% та «емоційному дискомфорті» – у 80%. Серед гендерних особливостей соціально-психологічної адаптації осіб з тимчасовою інвалідністю нами виявлено, дві значущі відмінності – як і в попередній групі, це неприйняття себе, а також бажання уникнути проблем («ескапізм»). В чоловіків обидва показники суттєво нижчі (24,7 проти 33,2; Т-критерій = -2,645 на рівні $p < 0,05$; та 18,7 проти 23,2; Т-критерій = -2,162 на рівні $p < 0,05$). Щодо відношень з оточуючими, аналогічно попередній групі, статистично значимі гендерні відмінності ми не виявили.

В результаті виділення головних компонент відносно групи осіб, що виявились безробітними, маємо вже чотири-факторну структуру, яка описує 61,12% загальної дисперсії. Причому різниця між компонентами достатньо мала. Максимальний внесок – 17,4% робить фактор, який ми за переважаючими показниками назвали (1) «Пасивно-дезадаптивний». Наступні фактори отримали назви (2) «Неприймаюче-агресивний» – 16,6%, (3) «Самознецінено-домінуючий» – 14,2% і (4) «Інтернально-самоповажний» – 12,9%.

4. Група осіб, що перебувають у ситуації вимушеного переселення у зв'язку із бойовими діями. *Когнітивний компонент «Я-образу»* у даній групі досліджуваних виражається у високих значеннях показників «внутрішнього конфлікту» (у 80 %), «самоприв'язаності» (у 75%), та низьких значеннях показників «самоприйняття» (у 76%), «самозвинувачення» (у 80%) та «самовпевненості» (у 70%). Гендерні статистично значущі відмінності виявлено лише щодо «самоповаги», на досить високому рівні $p < 0,01$ (Т-критерій = 4,204). Тож, можна бачити, що в чоловіків з даної проблемної групи повага до себе збільшується. Слід відзначити, що виявлена структура «Я-образу» є найскладнішою серед досліджуваних груп – в середньому визначалися 16 з 20 компонентів.

За емоційно-оцінним компонентом в представників даної групи щодо самооцінки виявлено гендерну специфіку – в чоловіків вона є високою й, досить часто, завищеною, тоді як у жінок, навпаки, заниженою (відповідні середні показники – 65,1 проти 28,0). Різниця є статистично значимою (Т-критерій = 11,209). Також жінкам з даної групи більш властиві як агресивність (14,0 проти 10,3; Т-критерій = -2,505, $p < 0,05$), так і тривожність (15,0 проти 12,0; Т-критерій = -2,857, $p < 0,01$).

Поведінкова складова у групі вимушено переселених осіб найбільш виражається у таких показниках, як «ухилення від проблеми (ескапізм)» – у 77,5%, «дезадаптивність» – у 72,5% та «зовнішній контроль (екстернальний локус контролю)» – у 70%. При цьому нами було виявлено лише одну

статистично значиму гендерну відмінність – жінки даної групи є більш ведомими за чоловіків (26,0 проти 20,3; Т-критерій = -2,112 на рівні $p < 0,05$).

В процесі факторизації емпіричних даних групи вимушено переселених осіб ми отримали найбільшу п'ятикомпонентну факторну структуру, яка описує 56,21% загальної дисперсії. Причому компоненти порівняно з попередніми факторними структурами є значно слабше вираженими. Якщо перший складає 14,1%, то чотири решти майже однакової потужності – 10,9%, 10,7%, 10,3% і 10,2% відповідно. За домінуючими показниками виділені структури отримали відповідні назви: (1) «Домінуюче-самоповажний», (2) «Екстернально-ескапічний», (3) «Адаптивно-нестабільний», (4) «Самовідчужено-конформний» і (5) «Самодостатній».

Порівнюючи факторні структури між собою, варто відзначити таке:

- ситуація тимчасової інвалідності, порівняно з іншими, є найбільш негативною щодо переживань власного «Я-образу» – усі три компоненти несуть негативне навантаження, яке виражається у замкненості, наявності внутрішнього конфлікту, низького рівня самоприйняття; наповненість «Я-образами» збідніла та має негативні специфічні самовизначення; самооцінка на низькому рівні, що супроводжується вираженими негативними психічними станами – фрустрацією, тривожністю та агресивністю; притаманна дезадаптивність, неприйняття інших та емоційний дискомфорт;
- ситуація розлучення трансформує самовизначення «Я», які є негативними за якістю та зменшується кількість вказаних образів;
- ситуація безробіття також виявляє сильний негативний ухил в трансформації «Я-образу» – лише п'ята частина факторної структури усієї описаної дисперсії має позитивний знак;
- ситуація переселення є найменш негативною з усіх, що розглядаються в роботі, у сенсі змін «Я-образу» особистості.

На наступному етапі ми визначали специфіки «Я-образу» осіб у складних життєвих обставинах, залежно від їх типу. Для відповіді на нього ми провели дисперсійний аналіз ANOVA отриманих в емпіричному дослідженні даних за групами осіб відповідно типу життєвої обставини – особи в ситуації розлучення; особи з тимчасовою інвалідністю; респонденти, що опинились в ситуації безробіття та вимушено переселенні. Для уточнення характеру впливу типу життєвої обставини ми використовували апостеріорний критерій Дункана. Насамперед відзначимо, що для 20 з 32 (тобто у 63%) досліджуваних показників тип життєвої обставини виявився статистично значущим фактором. Проте дані показники відносяться майже виключно до складових самоствалення та відношення з іншими (рис.1).

Стосовно інших відзначаємо вищі рівні дружності і домінування в безробітних осіб. В інших групах спостерігається спадання рівнів. Для вказаних показників критерій Фішера, тобто фактор типу життєвої обставини, виявився значущим на рівні $p < 0,01$ (значення F для: «Самоповаги» - 10,06,

«Аутосимпатії» - 2,87, «Внутрішньої нестабільності» - 20,86, «Домінування у стосунках» - 36,06, «Дружності» - 27,73).

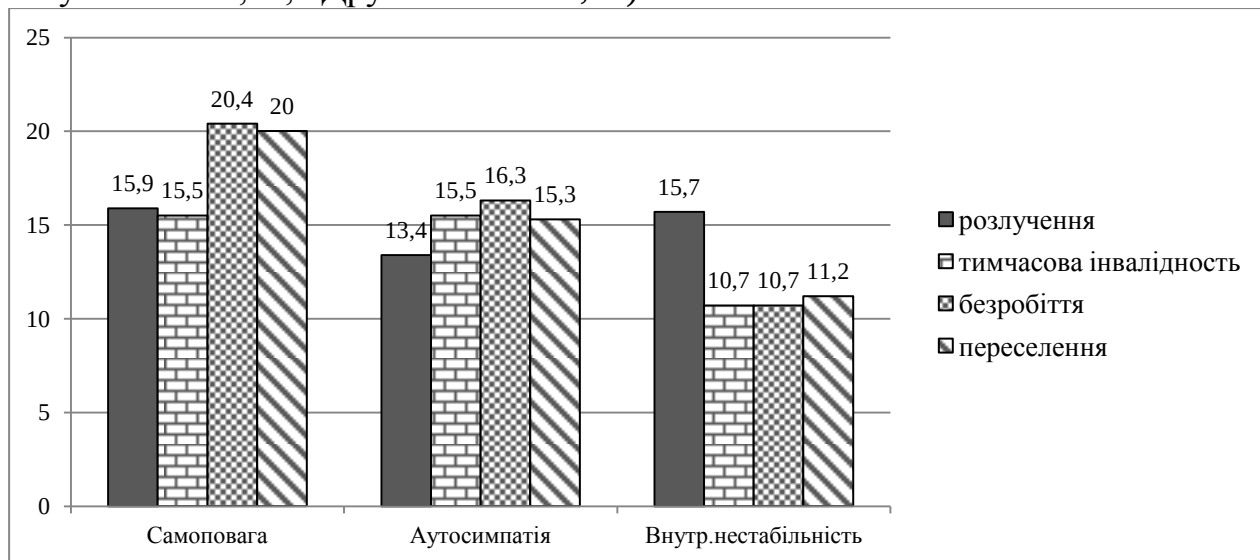

Рис.1. Діаграма розподілу інтегральних показників самоствавлення за типами складних життєвих обставин

У випадку психічних станів, самооцінки, усіх без одного показників поведінкової складової, фактор типу життєвої ситуації виявився несуттєвим.

В подальшому ми досліджували внутрішні зв'язки «Я-образу» в осіб що перебувають у складних життєвих обставинах в цілому, та за типами ситуації. Аналіз складався з декількох кроків. *На першому* було вивчено внутрішню складність «Я-образу», яка інтерпретувалася кількістю значимих кореляцій (коефіцієнт Пірсона). Усього ми обчислили по 490 коефіцієнтів за кожною групою досліджуваних, та в цілому за об'єднаною вибіркою. Найбільш внутрішньо складною групою виявилися особи, що перебувають у розлученні. В усіх інших групах кількість значимих зв'язків виявилася набагато меншою (майже втричі для переселенців й осіб з тимчасовою інвалідністю і більш ніж в чотири рази для безробітних). Окремо відзначимо групу переселенців. У порівнянні з іншими групами відсоток зворотніх зв'язків більше 50%, тоді як в усіх інших групах значно переважають прямі зв'язки.

На другому кроці ми розглянули дуже сильні зв'язки, тобто такі, показники яких перевищували 0,6. В групі розлучених віднайдено таких одинадцять коефіцієнтів. Для групи осіб з тимчасовою інвалідністю дуже сильні кореляції стосуються виключно показників психічного стану: ригідності і тривожності (0,81), агресивності і тривожності (0,77), агресивності і ригідності (0,76). Тож можна стверджувати, що вказані показники в даній групі пов'язані з одним феноменом, або негативний психічний стан тут не достатньо структурований.

На третьому кроці ми аналізували зв'язки інтегральних показників між собою. В групі розлучених найбільше значимих зв'язків має показник аутосимпатії в структурі самоствавлення – 10. Для домінування і дружності таких зв'язків не виявлено. На другому місці за значимістю йдуть показники поведінкового рівня «Я-образу» – зовнішній контроль, неприйняття інших,

відомість, емоційний дискомфорт – по 6 значимих зв'язків. Також 6 значимих зв'язків має інтегральний показник самоповаги. В групі осіб з тимчасовою інвалідністю маємо абсолютно іншу ситуацію. Найсуттєвіший показник даної групи – самооцінка, має п'ять значимих зв'язків, причому усі вони мають високий рівень статистичної значущості ($p < 0,01$). Далі слідують агресивність і ригідність (по чотири значимі зв'язки) й самоповага – три значимі зв'язки. В групі безробітних осіб, як вказувалося вище, кореляційна структура статистично значущих зв'язків майже відсутня. З розглянутих показників жоден не має більш ніж один зв'язок. В групі вимушених переселенців чотири показники мають максимальну для даної групи кількість статистично значимих зв'язків – 3. Й лише один показник – аутосимпатія – виявився ізольованим. Відзначимо в цьому плані різницю між вимушено переселеними особами і розлученими, в яких даний показник є найзначущим, що має 10 істотних зв'язків з іншими показниками.

Виходячи з отриманих даних, досліджуваних за типом первинних та вторинних змін у результаті складної життєвої обставини варто об'єднати – як вказано на рис. 2.

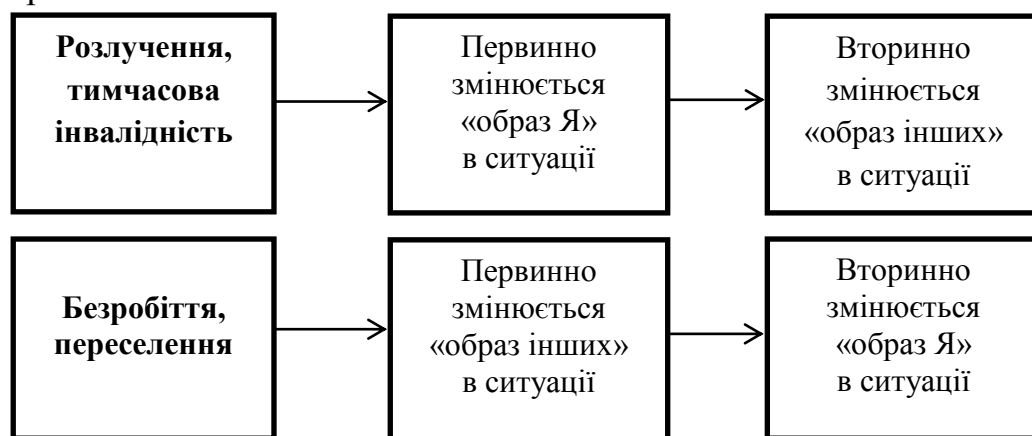

Рис.2 Особливості змін в різних типах складних життєвих обставин

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що складні життєві обставини є одним з трансформуючих факторів для компонентів «Я-образу». «Я-образ» та «образ інших» є конгруентними, але в залежності від типу складної життєвої обставини з'являються первинні та вторинні зміни, виходячи з отриманих даних.

У **третьому розділі** – «Комплексна програма психологічної роботи по відновленню компонентів «Я-образу» – представлені напрямки та засоби психологічної роботи із відновленням компонентів «Я-образу» особистості за допомогою формування суб'єктної позиції, обґрунтовано їх використання та доведено ефективність.

Отримані дані дозволяють об'єднати респондентів, які потребують психологічної допомоги у дві групи за ознакою негативної зміни в «Я-образі» та «образі Інших». Переважно негативні зміни в «Я-образі» є у осіб в ситуації розлучення та тимчасової інвалідності, а у осіб в ситуації безробіття та

переселення змінюється «образ Інших». На підставі отриманих результатів нами була розроблена програма психологічної допомоги з двома групами осіб, яка проводилась в форматі індивідуальної та групової роботи.

Отримані в дослідженні дані дозволяють зробити висновки про те, що у осіб в ситуації розлучення та з тимчасовою інвалідністю (зламана рука або ного, 9-12 міс. реабілітації) більш порушеною є когнітивна та емоційно-оціночна складові «Я-образу»: замкненість, низька самоцінність та самоприйняття, низький рівень самооцінки та супроводжуючі негативні психічні стани такі як тривожність, агресивність, фрустрованість. Тому з ними продуктивніше працювати в формі індивідуального консультування. Відповідно з цим була розроблена програма роботи з 7 занять за чотирма напрямками – стабілізація емоційного стану, розуміння та формування цінності «Я-образу», формування життєвого сценарію, робота з перспективами (табл.1).

Таблиця 1

Програма індивідуальної психологічної роботи із клієнтом, що потрапив у складні життєві обставини

№	Ціль	Завдання	Тривалість
1.	Стабілізація емоційного стану	1. урегулювання емоційного стану особистості; 2. самопізнання власних емоційних потенціалів, зняття заборони на вираження особистих тілесних проявів; 3. активізація внутрішніх особистісних ресурсів; 4. формування самоприйняття особистості; 5. подолання особистісної залежності від зовнішніх факторів;	7 занять по 2-3 години в режимі індивідуального консультування
2.	Розуміння та формування цінності «Я-образу»	1. визначити основні цінності особистості; 2. сформулювати «нову» цінність/ новий образ «Я»; 3. показати важливість наявності нового «Я-образу» та його збереження; 4. розпізнання конструктивності цього «Я-образу» для подолання складних життєвих обставин;	
3.	Розширення (трансформація) життєвого сценарію	1. формування цінності «Я» 2. виявлення стратегій поведінки та розширення репертуару новими;	
4.	Оптимізація часової перспективи	1. визначення власних бажань, мрій; 2. формування образу «Я-майбутнє»	

Іншим досліджуваним пропонувалася групова форма роботи – з використанням методів психодрами (7 днів, по 3-4 години роботи). Саме через сценічне розігрування епізодів із власного життя (минулого, теперішнього, майбутнього) людина отримує можливість, використовуючи власну спонтанність і креативність, сформулювати навички, що покращать якість життя у майбутньому. Робота в групі організовувалася за двома напрямками –

формування суб'єктної позиції щодо власного життя і визначення життєвих перспектив, що показано у таблиці 2.

Таблиця 2

Програма групової роботи із клієнтами, що потрапили у складні життєві обставини

№	Ціль	Завдання	Тривалість
1.	Сформувати активну суб'єктну позицію до власного життя	1. формування образу «Я-автор» свого життя; 2. формування здатності до постановки задач; 3. формування гнучкості мислення; 4. вміння відстоювати власну задачість, позицію, ціль, мрію і т.д.	Групова форма роботи (7 днів, через день по 4-5 годин роботи)
2.	Визначити перспективи власного життя	1. розвиток адекватних оцінок власних життєвих перспектив; 2. формування здатності до цілепокладання; 3. розвиток здатності до проектування власного життєвого шляху; 4. прийняття міри відповідальності за власне життя; 5. конструювання власного майбутнього	

Для перевірки ефективності програми проводилася повторна діагностика за модифікованою методикою «життєвого шляху» Є. І. Головахи і О. О. Кроніка та методикою М. Куна «Хто Я?». Згідно якісного аналізу за першою методикою було отримано, що в бажаних та прогнозованих подіях майбутнього відбулися значні зміни. З'явилися такі, які пов'язані з травмуючою ситуацією, тобто вказують на наявність когнітивних схем включення нової життєвої ситуації як прийнятної та появу поведінкових патернів. При цьому самі події навантажені більше позитивним емоційним наповненням. У осіб в ситуації розлучення це, «Я вийду заміж за достойного чоловіка», «Я оберу найкращого партнера». У осіб з тимчасовою інвалідністю: «Я здоровий», «Майбутній підприємець». У безробітних: «Я знайду нову роботу», «Реалізую дитячу мрію», «Найкращий працівник». Переселенці вказують такі зміни, як «Я побудую будинок», «Випускний сина». Це свідчить про наявну суб'єктну позицію та зняття блокади майбутнього.

За методикою «Хто Я?» середня кількість вказаних «Я-образів» збільшилась в усіх групах, що підтверджується високим рівнем статистичної значущості - $p < 0,01$ (критерій Вілкоксона) – таблиця 3.

Таблиця 3

Порівняльний аналіз кількості вказаних «Я-образів» за методикою М. Куна «Хто Я?» до та після проведення психокорекційної роботи

№	Групи осіб, що потрапили в складні життєві обставини	Кількість вказаних образів (max.=20)	
		«до»	«після»
1.	Розлучення	8	13
2.	Тимчасова інвалідність	7	14
3.	Безробіття	14	17
4.	Переселення	16	18

Таким чином у результаті нашої роботи, в переліку з'явилися ціннісні самовизначення, а саме «Я-щаслива», «Я-вільний», «Я-переможець», поновились базові, такі як «Я-жінка», «Я-особистість», «Я-батько», набули позитивного значення самовизначення «Я-митець», «Я-мотиватор», «Я-особливий», «Я-леді». Наповненість образами, ще не відновила у повній мірі, але у кількості вказаних зникли негативні конструкти. Саме це свідчить про ефективність нашої психокорекційної програми.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження встановлено соціально-психологічні особливості трансформації структурних компонентів «Я-образу» у осіб в різних типах складних життєвих обставин. Отримані результати свідчать про досягнення мети дослідження, вирішення поставлених завдань, що дало змогу сформулювати наступні висновки:

1. У результаті теоретико-методологічного огляду, було встановлено, що «Я-образ» – це сукупність характеристик, яка допомагає людині описувати себе як індивідуальність, що володіє певними психологічними властивостями. «Я-образ» має три структурні компоненти: когнітивний, емоційно-оцінний та поведінковий. Встановлено, що саме «Я-образ» є більш динамічним конструктом самосвідомості і його компоненти можуть змінюватися під впливом різних чинників. Одним із значущих факторів є складні життєві обставини.

2. Складні життєві обставини на особистісному рівні виявляються через неможливість продовжувати вести усталений спосіб життя. Виникнення складних життєвих обставин супроводжується такими змінами у системі соціально-психологічних взаємодій та комунікацій індивіда, що порушують життєдіяльність особистості. Відповідно до цього пропонуємо визначити чотири найбільш поширених типи складних життєвих обставин, за ознакою провідного фактора руйнації усталеного способу життя. Такими чинниками є: розпад родини; порушення індивідуального функціонування; руйнування джерела життєзабезпечення; зміна загальної соціальної ситуації життя. У соціально-психологічному плані складні життєві обставини виявляються у системній зміні звичного для особистості місця в структурі соціальних діяльностей та відносин, зниженні чи погіршенні соціального статусу, розриві близьких соціально-психологічних зв'язків чи втраті значущих близьких людей, у несподіваному погіршенні власного тілесного та психофізіологічного статусу. Ці зміни можуть виявлятися як комплексно, так і через окремі ознаки, але у будь-якому випадку вони носять системний характер стосовно впливу на «Я-образ» особистості.

3. Емпірично доведено, що складні життєві обставини трансформують структурні компоненти «Я-образу», причому така трансформація залежить від специфіки ситуації:

- найбільшій трансформації зазнає «Я-образ» осіб з тимчасовою інвалідністю (перелом руки або ноги, 9-12 міс. реабілітації). У цієї групи

досліджуваних усі три компоненти «Я-образу» несуть негативне навантаження: замкненість, внутрішній конфлікт, низький рівень самоприйняття, внутрішня нестабільність, структура узагальненого «Я-образу» збідніла та наявні специфічні негативні конструкти; низький рівень самооцінки та нестабільні психічні стани; притаманні дезадаптивність, неприйняття інших. Серед гендерних особливостей соціально-психологічної адаптації осіб з тимчасовою інвалідністю нами виявлено дві значущі відмінності – це неприйняття себе, а також бажання уникнути проблем («ескапізм»), що притаманні чоловікам.

- у розлучених осіб трансформується найбільше когнітивний компонент, що виявляється у замкненості, самоприв'язаності і внутрішньому конфлікті, також низький рівень самоприйняття і самоцінності. Структура «Я-образу» виявилась суттєво збідненою (із 20 запропонованих варіантів було визначено у середньому лише 8). Образ «Я-жінка» стає певною мірою незатребуваний, це підтверджується тим, що вони включають в самовизначення лише образи функційної наповненості («Я-кухар», «Я-господиня», «Я-відповідальна особа», «Я-споживач» та інші). У чоловіків даної групи досліджуваних образ «Я-чоловік» в цілому залишається збереженим.

- у безробітних (звільнених) та переселенців найбільш руйнується поведінковий компонент «Я-образу». В даній групі найбільше виражено зовнішній контроль (екстернальний локус контролю), дезадаптивність, неприйняття інших. Ситуація переселення є найменш негативною з усіх, що розглядаються в роботі, у сенсі змін «Я-образу» особистості;

- емоційно-оцінна складова порушується критично у всіх чотирьох груп досліджуваних: низький рівень самооцінки, у всіх досліджуваних окрім чоловіків в ситуації розлучення; психічний стан виражається у високих показниках тривожності, ригідності, агресивності та фрустрованості.

- виявлено, що окрім зміни «Я-образу» простежуються зміни в «образі інших», що виражаються у негативізації ставлення до оточуючих, що виражається у низькому рівні самозвинувачення, ворожості, неприйнятті інших та у звинуваченні інших людей, обставин, долі у своїх складних життєвих обставинах. Було показано, що у осіб в ситуації розлучення та з тимчасовою інвалідністю первинно змінюється «Я-образ», а у безробітних та переселенців – «образ інших».

4. Ефективність запропонованої нами програми з індивідуальної та групової психокорекційної роботи виявилася в такому: кількість «Я-образів» збільшилась; в їх переліку з'явилися базові позитивні компоненти – «Я-жінка», «Я-особистість», «Я-щаслива», «Я-вільна», «Я-найкраща» та інші. Також респонденти в результаті роботи продемонстрували наявну суб'єктну позицію та зняття блокади майбутнього у побудові життєвих перспектив.

Перспективи подальшого дослідження полягають у поглибленому вивченні особливостей трансформації інших компонентів самосвідомості під впливом різних складних життєвих обставин. Потребують подальшого вивчення гендерні особливості переживання складних життєвих обставин та

вивчення особливостей поведінкових паттернів при потраплянні в них. А також необхідність в досконаленні технологій допомоги щодо запобігання «потрапляння» у складні життєві обставини.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

а) статті у наукових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України:

1. Кулікова А. О. Складні життєві обставини як психологічний чинник трансформації «Я-образу» в структурі «Я-концепції». Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. Вип. 35. С. 105–113.
2. Кулікова А. О. Гендерні особливості трансформації «Я-образу» у структурі «Я-концепції». Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки : збірник наукових праць. Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2014. Вип. 2.13 (109). С. 96–101.
3. Кулікова А. О. Механізми трансформації «Я-образу» у жінок в залежності від терміну відбування покарання в місцях позбавлення волі. Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. Вип. 42. С. 128–136.
4. Кулікова А. О. Розлучення як фактор змін «Я-образу» у жінок. Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. Вип. 43. С. 121–132.
5. Кулікова А. О. Тимчасова інвалідність (9-12 міс. реабілітації) як фактор зміни структурних компонентів «Я-образу». Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. К. : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2019. Вип. 47. С. 177–188.

б) статті у збірниках, включених до міжнародних наукометричних баз:

6. Кулікова А. О. Особливості зміни структурних компонентів «Я-образу» особистості в складних життєвих обставинах. INTERNATIONAL ACADEMY JOURNAL «Web of Scholar». Warsaw : RS Global Sp. z O.O., 2019., 5(35). Р. 31–38. URL: https://doi.org/10.31435/rsglobal_wos/31052019/6503

в) статті у збірниках матеріалів наукових конференцій:

7. Кулікова А. О. Соціальні умови деформації «Я-образу» в структурі «Я-концепції». Актуальні проблеми науки та освіти : збірник матеріалів XVI підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ (31 січня 2014 року, м. Маріуполь). Маріуполь, 2014. С. 325–327.
8. Кулікова А. О. Понятие о трудной жизненной ситуации и её особенностях. Міждисциплінарні проблеми соціальної роботи : психологічні, соціологічні,

правові аспекти: матеріали III Міжнародна науково-практичній конференції (20-21 лютого 2015 року, Київ). Житомир : вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2015. С. 36–38.

9. Кулікова А. О. Специфіка структурних компонентів «Я-концепції». Актуальні проблеми науки та освіти : збірник матеріалів XVII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ (30 січня 2015 року, м. Маріуполь). Маріуполь : МДУ, 2015. С. 302–304.

10. Кулікова А. О. Сложная (трудная) жизненная ситуация в современном обществе. Особливості життєдіяльності особистості в сучасному просторі соціальних змін : матеріали наукового семінару (20 травня 2015 року, м. Маріуполь). Маріуполь : МДУ. С. 17–19.

11. Кулікова А. О. Поняття про критичні життєві ситуації. Актуальні проблеми сучасної педагогіки та психології : збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих учених (16 жовтня 2015 року, м. Маріуполь). Маріуполь: МДУ, 2015. С. 36–38.

12. Кулікова А. О. Соціальні проблем в життєдіяльності людини . Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини : культурно-історичний підхід: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (23-24 жовтня 2015 року). Харків, 2015. С. 320–321.

13. Кулікова А. О. Криза як психологічний феномен. Актуальні проблеми науки та освіти : збірник матеріалів XVIII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ (05 лютого 2016 року, м. Маріуполь). Маріуполь : МДУ, 2016. С. 142–143.

14. Кулікова А. О. Складні життєві обставини як чинних дезадаптації особистості. I Всеукраїнська Інтернет (он-лайн) конференція для студентів, аспірантів та молодих учених (28 жовтня 2016 року, м. Маріуполь). Маріуполь : МДУ, 2016. С. 50–51.

15. Кулікова А. О. Категорія «клієнт» в соціальній роботі. Соціалізація особистості: теорія та практика : збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (24 листопада 2016 року, м. Дніпро). Дніпро : КВНЗ «ДОІППО, 2016. С. 75–77.

16. Кулікова А. О. Особливості кризового стану особистості. Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XIX підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ (03 лютого 2017 року, м. Маріуполь). Маріуполь : МДУ, 2017. С. 285–286.

17. Кулікова А. О. Соціальні групи які перебувають у складних життєвих обставинах. Актуальні проблеми науки та освіти : збірник матеріалів XX підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ (02 лютого 2018 року, м. Маріуполь). Маріуполь : МДУ, 2018. С.301–302.

18. Кулікова А. О. Особливості зміни «Я-образу» в структурі «Я-концепції» у кризових життєвих ситуаціях. Актуальні проблеми науки та освіти : збірник матеріалів XXI підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ (01 лютого 2019 року, м. Маріуполь). Маріуполь : МДУ, 2019. С. 186–187.

19. Кулікова А. О. Теоретико-методологічний аналіз життєвої ситуації особистості. Науково-прикладні аспекти сучасної психології в ситуації соціальних змін : збірник тез доповідей II Всеукраїнської Інтернет (он-лайн) конференції для студентів, аспірантів та молодих вчених МДУ (21-23 березня 2019 року, м. Маріуполь). Маріуполь : МДУ, 2019. С. 38–40.

АНОТАЦІЇ

Супріган А.О. Трансформація «Я-образу» особистості в складних життєвих обставинах. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної роботи. – Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Київ, 2020.

На підставі теоретичного і емпіричного дослідження поняття складних життєвих обставин та їх впливу на «Я-образ» особистості було виявлено, що саме «Я-образ» є найбільш рухомою та динамічною частиною самосвідомості, яка більш пов'язана з ситуаційними змінами життя особистості. Встановлено, що найбільш сильно впливають на зміну «Я-образу» особистості такі зміни, що оцінюються самим суб'єктом як «складні життєві обставини». Обґрунтовано, що складні життєві обставини виникають як непрогнозована дія нового зовнішнього чинника, стосовно якого у індивіда відсутні адекватні схеми розуміння та моделі поведінки. Відповідно до цього встановлено чотири найбільш розповсюджених типи складних життєвих обставин за ознакою провідного соціально-психологічного чинника руйнації усталеного способу життя. Такими чинниками є: розпад родини; порушення індивідуального функціонування; руйнування джерела життєзабезпечення; зміна загальної соціальної ситуації життя.

Емпірично доведено, що складні життєві обставини трансформують структурні компоненти «Я-образу», причому така трансформація залежить від специфіки ситуації. Доведено, що окрім зміни «Я-образу» простежуються зміни в «образі Інших», що виражається у негативізації ставлення до оточуючих. Розроблено та апробовано технологію психокорекційної роботи з особами, які потрапили у складні життєві обставини. У результаті роботи респонденти продемонстрували наявну суб'єктну позицію, зняття блокади майбутнього у побудові життєвих перспектив та поновлення «Я-образів».

Ключові слова: самосвідомість, «Я-образ», структурні компоненти «Я-образу», складні життєві обставини, трансформація, розпад родини, порушення індивідуального функціонування, руйнування джерела життєзабезпечення, зміна загальної соціальної ситуації життя, «образ Інших», суб'єктна позиція.

Суприган А.А. Трансформация «Я-образа» личности в сложных жизненных обстоятельствах. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.05 – социальная психология, психология социальной работы – Институт психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины. – Киев, 2020.

На основании теоретического и практического исследования феномена сложных жизненных обстоятельств и их влияния на «Я-образ» личности, было обнаружено, что именно «Я-образ» является наиболее подвижной и динамичной частью самосознания, которая больше связана с ситуационными изменениями жизни личности. Установлено, что основными факторами изменения «Я-образа», является изменение социальной среды, изменение социального положения, изменение образа жизни, однако, такие изменения могут носить как нормативный характер, так и возникать непредсказуемо в жизни личности. Выявлено, что наиболее сильно влияют на трансформацию «Я-образа» личности такие изменения, которые оцениваются самим субъектом как «сложные жизненные обстоятельства». Указано, что понятие «обстоятельства» фиксирует то, что находится за пределами психических функций индивида, но влияет на его поведение или деятельность. Обосновано, что сложные жизненные обстоятельства возникают как прогнозируемая действие нового внешнего фактора, по которому у индивида отсутствуют адекватные схемы понимания и модели поведения. В соответствии с этим установлено четыре наиболее распространенных типа сложных жизненных обстоятельствах, по признаку ведущего социально-психологического фактора разрушения установившегося образа жизни. Такими факторами являются: распад семьи; нарушение индивидуального функционирования; разрушение источника жизнеобеспечения; изменение общей социальной ситуации жизни.

Эмпирически доказано, что сложные жизненные обстоятельства трансформируют структурные компоненты «Я-образа», причем такая трансформация зависит от специфики ситуации. Когнитивный и эмоционально-оценочный компонент больше всего разрушен у разведенных лиц и инвалидов (временная инвалидность, перелом руки или ноги: 9-12 месяцев реабилитации), а поведенческий компонент «Я-образа» у переселенцев и безработных. Доказано, что кроме изменения «Я-образа» прослеживаются изменения в «образе Других», что выражается в негативизации отношения к окружающим. Разработана и апробирована технология психологической помощи лицам, попавшим в сложные жизненные обстоятельства. В результате работы респонденты продемонстрировали имеющуюся субъектную позицию и снятия блокады будущего в построении жизненных перспектив.

Ключевые слова: самосознание, «Я-образ», структурные компоненты, сложные жизненные обстоятельства, трансформация, распад семьи, нарушению индивидуального функционирования, разрушение источника жизнеобеспечения, изменение общей социальной ситуации жизни, «образ Других», субъектная позиция.

***Suprigan A.O. Transformation of «self-image» of the personality in difficult life circumstances.* – Manuscript.**

Thesis for a candidate degree in psychology, specialty 19.00.05 – social psychology, psychology of social work. – G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2020.

Based on a theoretical and practical research of the phenomenon of difficult life circumstances and their impact on the «self-image» of the personality, it was found that the «self-image» is the most moving and dynamic part of self-consciousness, being greatly related to situational changes in personality's life. It is stated that the most influential changes in the «self-image» of the person are such changes which are assessed by the subject as the «difficult life circumstances». It is substantiated that difficult life circumstances arise as an unpredictable action of a new external factor for which the individual lacks adequate understanding and behavior patterns. Accordingly, the four most common types of difficult life circumstances have been identified on the basis of a leading social and psychological factor for the destruction of an established lifestyle. Such factors are: disintegration of the family; impaired individual functioning; destruction of the source of life support; change of the overall social situation of life.

It has been empirically proven that difficult life circumstances transform the structural components of the «self-image» and such transformation depends on the specific situation. It is proved that in addition to the change in the «self-image», there are changes in the «image of Others», that is reflected in the negative attitude towards others. The technology of psychological assistance to people under difficult life circumstances is developed and tested. As a result, the respondents demonstrated their present subjective position and lifting of the blockade of the future in building life prospects.

Keywords: self-consciousness, «self-image», structural components, difficult life circumstances, transformation, disintegration of the family, impaired individual functioning, destruction of the source of life support, change of the overall social situation of life, «image of Others», subjective position.

Підписано до друку 10.01.2020 р. Формат 60х84/16
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Фіз. др. арк. -1,77. Умов. др. арк. 1,4
Наклад 110. Зам. 175

ПрАТ «Газета «Приазовський робочий»
875015, Україна, Донецька обл., м. Маріуполь
проспект Миру, 19
Тел. (0629)52-66-93.